

Αντώνης Μακρυδημήτρης
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

***Ηθική και Πολιτική:
μια νέα προσέγγιση***

I

Είναι ηθική η πολιτική;

Στο ερώτημα αν οι πολιτικοί πρέπει να είναι ηθικοί και έντιμοι η απάντηση μοιάζει να είναι κατ' αρχήν απλή και εύκολη: 'ναι, βέβαια'. Η δυσκολία αρχίζει όταν το ζήτημα τίθεται με πιο συγκεκριμένους όρους, όπως, λ.χ., τι γίνεται όταν τούτο δεν συμβαίνει στην πράξη, τι είδους κυρώσεις προσδιορίζονται και πώς επιβάλλονται. Ακόμα πιο σύνθετο είναι το ερώτημα εάν οι πολιτικοί μπορούν ή και οφείλουν να είναι ηθικοί και έντιμοι σε όλες τις περιπτώσεις άσκησης της δημόσιας εξουσίας. Αντιλαμβάνεται κανείς την κρισιμότητα του ζητήματος, διότι εάν η ηθική συμπεριφορά είναι κάτι το παντελώς ανέφικτο, τότε δεν μπορεί να απαιτεί από τους πολιτικούς να πράξουν το αδύνατο. Εάν, εξάλλου, η ηθική προσήλωση και ακεραιότητα υποσκάπτει και αντιστρατεύεται την αποτελεσματικότητα στην άσκηση της πολιτικής, ίσως δεν είναι λίγοι εκείνοι που θα προτιμούσαν μάλλον το δεύτερο παρά το πρώτο. Γιατί τι να τους κάνει κανείς τους ηθικά ακέραιους πολιτικούς δίχως την ικανότητα παραγωγής και επίτευξης πολιτικών σκοπών και αποτελεσμάτων. 'Καλή είναι η γάτα αρκεί να πιάνει και κανένα ποντίκι ενίοτε', θα έλεγε ο πραγματιστής που αντιλαμβάνεται τους πολιτικούς κυρίως ως φύλακες της πόλης και του δημοσίου συμφέροντος.

Φυσικά, το όνομα και η ιστορική φυσιογνωμία του Μακιαβέλι (και πίσω από αυτόν του Θρασυμάχου της Πλατωνικής Πολιτείας, που υποστήριζε ότι πολιτική και δίκαιο δεν υπηρετούν σε τελευταία ανάλυση παρά το συμφέρον του ισχυροτέρου) έρχεται στο νου όταν εξετάζει κανείς την προβληματικότητα της σχέσης μεταξύ ηθικής και πολιτικής πρακτικής. Μια προβληματικότητα που έχει οδηγήσει την συναφή επιχειρηματολογία στην αποσύνδεση της πολιτικής από ηθικά κριτήρια και επικλήσεις. Πράγμα όχι τελείως άστοχο δεδομένου ότι η διεκδίκηση και η άσκηση της πολιτικής εξουσίας δεν είναι πάντοτε απόλυτα συμβατή με ηθικά διλήμματα και αναστολές. Αντίθετα ***βρίθει η ιστορική εμπειρία*** τώρα και στο παρελθόν από

παραδείγματα που τα πιο υψηλά και ευγενή ιδανικά χρησιμοποιήθηκαν για να δικαιολογήσουν τις πιο ευτελείς και ανήθικες πράξεις.

Αν όμως αρχίσει κανείς να κάνει αποδεκτό τον ηθικό σχετικισμό και την ελάττωση των ηθικών κριτηρίων και φραγμών στη συμπεριφορά ως πού άραγε μπορεί να φτάσει και πιο είναι το έσχατο όριο που δεν πρέπει να υπερβεί; Και είναι πάντα εύκολο να διακριθεί η ανηθικότητα που δεν μπορεί ενδεχομένως να αποφευχθεί από αυτήν που δεν μπορεί να γίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο αποδεκτή;

Εν πάση περιπτώσει, η κρίση της πολιτικής και μάλιστα η κρίση νομιμοποίησης που την διατρέχει οφείλεται εν πολλοίς στην αποσύνδεσή της από το αξιακό και ηθικό περιεχόμενό της, στην υπερβολική ίσως 'τεχνοκρατικοποίηση' και την 'αποϊδεολογικοποίησή' της, στην υποταγή της στα κελεύσματα του εργαλειακού λόγου, με συνέπεια η πολιτική να γίνεται αντιληπτή ως τεχνική διαχείρισης και διατήρησης της εξουσίας. Από ευρύτερης σκοπιάς επέρχεται τότε μια διάσταση, όπως θα έλεγε ο Habermas, ανάμεσα στο 'σύστημα' της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, από τη μια, και τον 'βίοκοσμο' της ανθρώπινης επικοινωνίας και του διαλόγου από την άλλη. Μια διάσταση που καθιστά εφικτή ακόμα και την αποικιοποίηση του βίοκοσμου από το σύστημα, άρα την υποτέλεια και την αλλοτρίωση του ανθρώπου. Από το σημείο αυτό ως την εκπτώχευση και της ίδιας της πολιτικής η απόσταση δεν είναι μεγάλη, μια και η απώλεια του ανθρώπου αργά ή γρήγορα θα επιφέρει και την απώλεια της ίδιας της πολιτικής.

II

Ο παλαιός ηθικός κανόνας

Τίθεται επομένως εκ νέου το ερώτημα αν μπορεί να προσδιορισθεί ένα επίπεδο σχέσεων ανάμεσα στην ηθική και την πολιτική πρακτική που να μην οδηγεί ούτε στην απογύμνωση της πολιτικής από το αξιακό και ηθικό υπόβαθρό της, ούτε να επιτρέπει την κατάχρηση ηθικολογικών επικλήσεων και προσχημάτων στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας χάριν του δημοσίου συμφέροντος.

Αν μπορούσε κανείς να συνοψίσει τη διαθέσιμη εμπειρία από την παράδοση, αλλά και τις αδυναμίες και τα αδιέξοδα, του παλαιού ηθικού κανόνα θα επεσήμαινε τα ακόλουθα στοιχεία:

A. Γίνεται κατ' αρχήν ευρύτερα αποδεκτό ότι ο άνθρωπος είναι εξοπλισμένος με μια θεμελιώδη ηθική ικανότητα, γεγονός που του επιτρέπει

τον σχηματισμό ηθικών κρίσεων και αξιολογήσεων στην πολιτική και την κοινωνική ζωή. Μπορεί ο Μακιαβέλι να διατύπωσε μια αμφιβολία για την πρακτική χρησιμότητα και την ωφέλεια αυτών των κρίσεων, αλλά δεν αμφέβαλε για την ικανότητα και τη διάθεση του πολιτικού όντος να σχηματίζει και να εκφέρει τέτοιες κρίσεις.

Β. Είναι επίσης εμφανές ότι στον πυρήνα του ηθικού προβληματισμού υπάρχει το ζήτημα της αμοιβαιότητας των ηθικών κριτηρίων στη συμπεριφορά. Η προαιώνια ηθική αρχή ('ο χρυσός κανών') υπαγορεύει ακριβώς 'να μη κάνεις εσύ σε άλλους αυτό που δεν θα ήθελες να σου κάνουν' («ο συ μισείς, μηδενί ποιήσης», Τωβίτ, Δ, 15). Την αρχή αυτή επανέλαβε ο Χριστός στο Ευαγγέλιό του («πάντα ουν όσα θέλητε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς· ούτος γαρ εστίν ο νόμος και οι προφήται», Ματθαίος, Ζ, 12), ενώ ο Καντ πολύ αργότερα επεξέτεινε την αρχή της αμοιβαιότητας στην καθολικότητα της κατηγορικής προσταγής: 'πράττε ως εάν με την πράξη σου έθετες κανόνα καθολικής, γενικής ισχύος'.

Γ. Το ερώτημα, ωστόσο, είναι πώς μπορεί κανείς να ενεργεί πάντα ηθικά όταν οι άλλοι αρνούνται ή αποφεύγουν να πράξουν αναλόγως. Τι γίνεται δηλαδή στις περιπτώσεις εκείνες που διαρρηγνύεται η αρχή της αμοιβαιότητας, πράγμα διόλου ασύνηθες στην κοινωνική εμπειρία. Εμμένει τότε κανείς στη δική του ηθική συμπεριφορά μέσα σε ένα κόσμο ανέντιμων και ανήθικων αδιαφορώντας για τις συνέπειες; Είναι τούτο εφικτό και ρεαλιστικό για τους περισσότερους στις συγκεκριμένες καταστάσεις της ζωής τους; Ή αντιθέτως δικαιολογείται η προσαρμογή της συμπεριφοράς και η κάμψη της καθολικότητας της ηθικής αρχής, επειδή ακριβώς δεν υπάρχει η ηθική αμοιβαιότητα;

Δ. Φυσικά μιλούμε για εξαιρέσεις στον κανόνα και η δυνατότητα αυτών των εξαιρέσεων δεν μπορεί να αποκλειστεί με τρόπο απόλυτο εκ των προτέρων. Γιατί πάντα υπάρχουν κάποιοι ισχυρότεροι λόγοι (ή συμφέροντα) που επιτρέπουν ή υπαγορεύουν την κάμψη ορισμένων κανόνων και αρχών της πολιτικής και κοινωνικής ζωής – κατ' εξαίρεσιν. Προκειμένου ωστόσο οι εξαιρέσεις να μην ανατρέπουν πλήρως αλλά να επιβεβαιώνουν τον κανόνα πρέπει να ασκούνται με φειδώ και υπό αυστηρούς περιορισμούς, να συνοδεύονται από την υποχρέωση της δικαιολόγησής τους καθώς και ένα αίσθημα ενοχής αλλά και διαδικασίες καθαρμού και εξαγνισμού των υπαιτίων.

Ε. Ανάλογα ισχύουν και για την εντιμότητα και την εμπιστοσύνη. Μακροπρόθεσμα είναι πρακτικά πιο επωφελής η ειλικρινής και έντιμη στάση στις κοινωνικές σχέσεις, εφ' όσον προάγει το πνεύμα εμπιστοσύνης και

αλληλεγγύης μεταξύ των δρώντων. Υπό τον όρο βέβαια και πάλι ότι αυτοί λειτουργούν υπό καθεστώς αμοιβαιότητας. Διαφορετικά τίθεται το ζήτημα πόσο ψεύδος και ανεντιμότητα είναι κανείς διατεθειμένος και ικανός να αντέξει, για πόσο διάστημα και υπό ποιες προϋποθέσεις. Και αν τούτο είναι κάτι το σύνθηρες ή ανεκτό στην τρέχουσα κοινωνική πρακτική, όπου τα κατά συνθήκη ψεύδη έχουν τη θέση τους, διερωτάται κανείς ποια είναι άραγε τα όρια στην πολύ πιο σύνθετη σφαίρα των δημοσίων υποθέσεων του κράτους και της πολιτικής. Επιτρέπεται στους πολιτικούς να ψεύδονται για προσωπικά θέματα ή για ζητήματα που αφορούν στην άσκηση της εξουσίας και την προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος; Πότε και σε ποιο βαθμό;

ΣΤ. Η διάκριση ανάμεσα στη συνειδητή εξαπάτηση του άλλου ή των άλλων (του κοινού) και την απόκρυψη ή μη αποκάλυψη κάποιων πραγμάτων (ένοχα μυστικά) μοιάζει από πρώτη άποψη να προσφέρει μια διέξοδο στο πρόβλημα. Ενώ λοιπόν δεν πρέπει να λέει κανείς ψέματα, δεν υποχρεούται από την άλλη πλευρά να αποκαλύπτει όλη την αλήθεια, ιδίως αν πρόκειται να βλάψει υπέρμετρα τον ίδιο ή άλλους. Το θέμα είναι ωστόσο ότι με αυτή την ούτως ή άλλως λεπτή διάκριση εισάγεται η δυνατότητα μιας άπειρης περιπτώσιολογίας και επιμέρους διαφοροποιήσεων μεταξύ αβλαβούς απόκρυψης και ασύγγνωστης εξαπάτησης που ενδέχεται να οδηγήσει εν τέλει στην ηθική υποκρισία και τον πολιτικό αμοραλισμό.

Ζ. Η ηθική και η εντιμότητα πρέπει, τέλος, να επιδεικνύεται και να επιβεβαιώνεται διαρκώς στην έμπρακτη συμπεριφορά, έστω και αν για πολλούς εκλαμβάνεται ως δεδομένη. Πράγμα που οδηγεί στο παράδοξο συμπέρασμα ότι ακόμα και ο πιο ηθικός και έντιμος πολιτικός διατρέχει τον κίνδυνο της μείωσης της υπόληψής του και της δημόσιας εικόνας του, αν δεν επιβεβαιώνει καθημερινά αυτή την προσδοκία – ή να διαψεύδει συνεχώς την υπόνοια ότι δεν αποκλείεται ακόμα και σε αυτόν να υπάρχει κάποια ανήθικη ή ανέντιμη όψη ή διάσταση στη συμπεριφορά του.

III

Η υποχώρηση της ηθικής

Δεν εκπλήσσει ότι τα παραπάνω κριτήρια και οι διακρίσεις, παρά τον βαθμό επεξεργασίας και το ποιον της αναλυτικής σκέψης που προϋποθέτουν, δύσκολα ανταποκρίνονται στις συνθήκες διεξαγωγής των πολιτικών αγώνων σήμερα και στη λειτουργία του σύγχρονου κράτους. Πράγμα που εξηγεί και την υποχώρηση του ηθικού προβληματισμού από την δημόσια σφαίρα. Το να δεχθεί, εξ άλλου, κανείς ότι η κρίση της πολιτικής ηθικής μπορεί σήμερα να

αντιμετωπισθεί με εκκλήσεις στην σωφροσύνη, την αρετή και την μετριοπάθεια των δρώντων μοιάζει με την ατελέσφορη προσπάθεια να εξισορροπηθεί ο κυνισμός με την αφέλεια. Στάσεις που είναι εξ ίσου μονοσήμαντες και διανοητικά αβαθείς.

Η σημερινή κοινωνία έχει εισέλθει σε μια φάση έντονης λειτουργικής διαφοροποίησης μεταξύ των διαφόρων σφαιρών του κοινωνικού πράττειν (οικονομία, πολιτική, πολιτισμός, κοινωνικές σχέσεις, κλπ.), η κάθε μία διέπεται από την δική της πρωτεύουσα και ιδιάζουσα σε αυτήν λογική (του χρήματος στην οικονομία, της εξουσίας στην πολιτική, της αυτονομίας στον πολιτισμό, κοκ), ώστε είναι δύσκολο να προσδιορισθεί μια κοινή ηθική θεμελίωση που να τις συνέχει με τρόπο συνεπή και ομοιόμορφο. Κατά μια ακραία ίσως εκδοχή αυτής της εξέλιξης, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η λειτουργία των επί μέρους κοινωνικών συστημάτων όχι μόνο δεν διέπεται αλλά και αποστρέφεται τις ηθικές αξιολογήσεις της μιας ή της άλλης μορφής. Έτσι, η κερδοφορία και η μεγιστοποίηση της απόδοσης στην οικονομία, η αποτελεσματικότητα στη διαχείριση της εξουσίας στην πολιτική ή η ελευθερία της έκφρασης στην τέχνη και την επιστήμη δεν προσφέρονται για την εφαρμογή των παραδοσιακών ηθικών κριτηρίων. Η διάκριση ανάμεσα σε μια επιτυχημένη ή μη επιχείρηση δεν έχει ηθικό χαρακτήρα, όπως δεν έχει η διαφορά ανάμεσα σε κυβέρνηση και αντιπολίτευση ή ανάμεσα στο ένα ή το άλλο έργο της τέχνης ή της επιστήμης.

Σημειώνεται, επομένως, μια ραγδαία υποχώρηση των ηθικών κρίσεων σε αυτούς τους τομείς της κοινωνικής συμπεριφοράς. Όπως μια κερδοφόρα επιχείρηση δεν είναι αναγκαστικά ηθικά υπέρτερη από μια μη κερδοφόρα, παρόμοια το να επικρατήσει κάποιος στις εκλογές και να καταλάβει την κυβερνητική εξουσία δεν είναι ηθικά υπέρτερο από το να ηττηθεί· αντιστρόφως, ούτε η ήττα δεν υποδηλώνει αφ' εαυτής ηθική ανωτερότητα και μεγαλύτερη πολιτική εντιμότητα. Αναλόγως, η ασθένεια δεν υποδηλώνει, τουλάχιστον στην εποχή μας, ηθική απαρέσκεια και απαξία, ούτε η φυσική ρώμη ηθική υπεροχή, ενώ και το σημαντικότερο ή διασημότερο έργο της τέχνης ή της επιστήμης δεν είναι οπωσδήποτε και το ηθικά πιο άμεμπτο ή ακέραιο. 'Άλλο το ένα και άλλο το άλλο' – αυτό θα πει το πνεύμα της εποχής.

Υπό την έννοια αυτή και κατά μια παράδοξη αντιστροφή των πραγμάτων, ο ηθικός προβληματισμός διατηρεί τον χαρακτήρα και τη σημασία του όσο λιγότερο παρεμβάλλεται στην εσωτερική λογική της λειτουργίας των επιμέρους κοινωνικών συστημάτων. Διατηρεί τότε για τον εαυτό του ένα ρόλο ρυθμιστικό και ελεγκτικό: να αποτρέπει να παρείσδυση

ηθικολογικού τύπου κρίσεων και καταχρήσεων στην οικονομία, την πολιτική, την τέχνη, την επιστήμη, τη διανοήση, κοκ.

IV

Ο ηθικός αναστοχασμός

Η ηθική προσλαμβάνει, λοιπόν, ένα νέο χαρακτήρα και μετατρέπεται σήμερα σε μια διαδικασία θεμελίωσης και δικαιολόγησης των ηθικών κρίσεων (ηθική δευτέρας τάξεως). Φυσικά ο καθένας μπορεί να δικαιολογήσει οτιδήποτε και μάλιστα όχι σπάνια οι πιο επισφαλείς από ηθικής απόψεως κρίσεις και στάσεις είναι αυτές που υποστηρίζονται πιο φανατικά από τους οπαδούς τους.

Ο ηθικός αναστοχασμός και η συναφής επιχειρηματολογία εννοείται όμως εδώ υπό διαφορετική σημασία. Υποδηλώνει κυρίως την ικανότητα του δρώντος να διακρίνει και να αξιολογήσει τις συνέπειες και τις επιπτώσεις της συμπεριφοράς, καθώς και να αναλάβει την ευθύνη για αυτές, είτε πρόκειται για επιδιωκόμενες ή μη είτε για θετικές ή αρνητικές. Η επίγνωση αυτού του ενδεχόμενου και η αποφυγή της εθελοτυφλίας ως προς τα αποτελέσματα της δράσης αποτελεί ένα κατ' εξοχήν κριτήριο της ηθικής σήμερα. Μια 'ηθική της υπευθυνότητας', όπως θα την χαρακτήριζε ο Μαξ Βέμπερ. Αντίθετα, η φανατική ή μονομανής εκδοχή των συμβάντων (υπερβολική ωραιοποίηση ή απόλυτη καταδίκη) υποδηλώνει αν όχι ηθική ακρισία, τότε υποκρισία και μονομέρεια.

Το αν ο ηθικός αναστοχασμός οδηγεί σε μια πιο μετριοπαθή και διστακτική στάση σχετικά με την εκφορά των κρίσεων και επικρίσεων για τον αντίπαλο είναι δευτερεύον, αν και αναμενόμενο. Διαφορετικά δεν μένουν και πολλές επιλογές στον τρίτο, τον κυρίαρχο υποτίθεται λαό. Βλέποντας δυο λιοντάρια έτοιμα να κατασπαράξουν το ένα το άλλο προκειμένου να επικρατήσουν, τελικά δεν μένουν από την αναμέτρησή τους παρά ουρές και κόκκαλα. Τι να διαλέξει τότε ο εκλογέας; Μετά από μια τέτοια μάχη μέχρις εσχάτων δεν μένει κανείς να κάνει με τρόπο αξιόπιστο την κυβέρνηση ούτε την αντιπολίτευση. Έχουν αμοιβαία ακυρωθεί στον αγώνα της επικράτησής τους.

Αντιθέτως από την σκοπιά της ηθικής του αναστοχασμού, η αντιπαράθεση πολιτικών δυνάμεων και επιχειρημάτων στη δημοκρατική διαδικασία διεξάγεται επί ίσοις όροις, χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα ως προς την έκβαση, εφ' όσον η μια πλευρά μπορεί να βρεθεί στη θέση της

άλλης (η κυβέρνηση στην αντιπολίτευση και η αντιπολίτευση στην κυβέρνηση), και κυρίως προϋποθέτει την αμοιβαία παραδοχή και τον σεβασμό όχι μόνο των κανόνων του παιχνιδιού, αλλά και της δημοκρατικής ιδιότητας και ικανότητας του αντιπάλου. Η αντιπαράθεση τότε θα διεξαχθεί με βάση την πολιτική επιχειρηματολογία, το πρόγραμμα, την παρελθούσα δράση και όχι τους χαρακτηρισμούς ή τις υπόνοιες περί της δημοκρατικής αρετής ή της ηθικής εντιμότητας του ενός ή του άλλου (από ηθικής σκοπιάς πρόκειται για χτυπήματα κάτω από τη ζώνη).

V

Η πολιτική ως ηθική αμεροληψία

Η αδυναμία ή απροθυμία υπαγωγής της πολιτικής στην ηθική σφαίρα, όσο και η αποφυγή ηθικολογικού τύπου κρίσεων και χαρακτηρισμών στη διεξαγωγή των πολιτικών αγώνων για την δυσφήμιση και την απαξίωση του αντιπάλου δεν συλλαμβάνει εν τούτοις ούτε εξηγεί πλήρως τη σχέση της πολιτικής με την ηθική. Είναι περίπου αυτονόητο ότι όπως δεν επιθυμούμε να έχουμε πολιτικούς που ενεργούν ανήθικα, δεν ελκύουν ιδιαίτερα σήμερα πολιτικοί (ή και θρησκευτικοί) αρχηγοί που ηθικολογούν καθ' υπερβολήν και επί παντός του επιστητού.

Η σχετική έστω αυτονομία της πολιτικής σφαίρας χρειάζεται και υπαγορεύει αξιολογήσεις και αποτιμήσεις ειδικής μορφής που προσιδιάζουν σε αυτή την ίδια, χωρίς να την μετατρέπουν σε μια ηθικά αδιάφορη ή κυνική διαδικασία επικράτησης του ισχυροτέρου παντί μέσω και όπλου. Πρόκειται για μια ξεχωριστή πολιτική ηθική που εκτείνεται πέρα από την 'ηθική της υπευθυνότητας' και αναφέρεται ειδικότερα στην ηθική αμεροληψία και την υπό ίσους ηθικούς και αξιακούς όρους διεξαγωγή της πολιτικής διαδικασίας. Πρόκειται κατά βάση για μια πολιτική ηθική που ερείδεται σε και προάγει την υπό ίσους όρους ανοικτή και ελεύθερη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία. Μια πολιτική ηθική στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η ακριβοδίκαιη και αμερόληπτη διαδικασία ('fairness'), θα λέγαμε χρησιμοποιώντας μεταφορικά την ορολογία του John Rawls. Ο μη αποκλεισμός κάποιων υπέρ άλλων, η ουδετερότητα της εκλογικής διαδικασίας ούτως ώστε να μη προδικάζεται ή να νοθεύεται η έκβαση του αποτελέσματος, καθώς και η αποφυγή της ηθικής απαξίωσης των ηττημένων (ή της ηθικής υπεροχής των νικητών) αποτελούν ουσιώδεις παραμέτρους αυτής της αντίληψης περί πολιτικής ηθικής.

Η ηθική ουδετερότητα και αμεροληψία της πολιτικής διαδικασίας (politics as fairness), περιλαμβανομένης της δράσης της κρατικής διοίκησης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, συνεπάγεται ότι ούτε η νίκη ούτε η ήττα σε αυτήν συνδέεται με ηθικές κρίσεις και αξιολογήσεις. Αντίθετα, η αλλοίωση ή νοθεία του εκλογικού αποτελέσματος, δηλαδή η άρση της ουδετερότητας της διαδικασίας, είναι αυτή που φέρει ηθική απαξία. Ανάλογα ισχύουν και για την διαφθορά στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, που νοθεύει και αλλοιώνει την φύση της πολιτικής αντιπαράθεσης, ακριβώς όπως και η χρήση διεγερτικών ουσιών (αναβολικά) ακυρώνει το χαρακτήρα των αθλητικών αγώνων. Το αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται με τον τρόπο αυτό είναι κίβδηλο και δεν γίνεται αποδεκτό.

Συμπερασματικά, η ηθική διάσταση στην πολιτική δεν έχει εξαντλήσει τη σημασία και την αξία της, αλλά προσλαμβάνει σήμερα ένα νέο νόημα. Ένα νόημα που δεν έχει να κάνει τόσο να κάνει με την ηθική αξία ή απαξία του περιεχομένου των πολιτικών κρίσεων και αντιπαραθέσεων, όσο με την τήρηση της ηθικής ουδετερότητας και αμεροληψίας στη διεξαγωγή της πολιτικής διαδικασίας, καθώς και την αποφυγή της νόθευσης της πολιτικής επιχειρηματολογίας με ηθικολογικού τύπου χαρακτηρισμούς (πιστοί – άπιστοι, πατριώτες - προδότες, έντιμοι – ανέντιμοι, δημοκράτες – μη δημοκράτες, κλπ.), που αλλοιώνουν και παραμορφώνουν την ιδιαιτερότητα της πολιτικής επιχειρηματολογίας.
